

TOMASZ LISOWSKI

Instytut Filologii Polskiej

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

DELIMITACYJNO-SEMANTYCZNE WYKŁADNIKI GRAFICZNE
RENESANSOWEJ KRYTYKI TEKSTU W *NOWYM TESTAMENCIE* (1551, 1552)
W PRZEKŁADZIE STANISŁAWA MURZYNOWSKIEGO

Pierwszym polskim przekładem biblijnym realizującym protestancką zasadę doktrynalną *sola Scriptura* jest *Nowy Testament* wydany w Królewcu. W roku 1551 ukazała się *Ewangelia wedle Mateusza* ś. z obszernymi komentarzami o charakterze egzegetyczno-filologicznym, zamieszczanymi po każdym rozdziale. W tym też roku z pras drukarskich zeszły wszystkie cztery Ewangelie (wydanie to inkorporowało *Ewangelię wedle Mateusza* ś. w formie znanej z pierwszej jej edycji). Rok później opublikowano pozostałe księgi nowotestamentowe. W 1553 roku wydano całość *Nowego Testamentu* w jednym tomie. Dziś wiemy bez cienia wątpliwości, że autorem tej translacji był Stanisław Murzynowski, luteranin. Odebrał on staranne wykształcenie – ukończył gimnazjum humanistyczne w Królewcu, następnie studiował u Melanchtona na uniwersytecie w Wittenberdze, studia kontynuował we Włoszech. W czasie studiów zgłębiał między innymi znajomość łaciny i greki, nabywając kompetencji filologicznych [Rospond 1949: 45–60; Kossowska 1968: 174; Małłek, Peplowski 1974: 5–9; Frick 1989: 12–33; Łuczak 2001: 172–173; 2008: 435–437; Małłek: 2001: 161–165].

Zasada doktrynalna *sola Scriptura* formowała się w toku dyskusji teologicznych, jakie prowadził Marcin Luter zarówno z duchownymi katolickimi, jak i z oponentami z obozu protestanckiego, zwłaszcza skupionymi wokół Tomasza Müntzera z Zwickau. Sprowadza się ona do stwierdzenia, że Biblia, będąc jedynym środkiem przekazu łaski Bożej, jest nieomylnym autorytetem w sprawach wiary i postępowania chrześcijanina. Dlatego też Biblia znalazła się w centrum zreformowanego nabożeństwa publicznego, odczytywana we fragmentach i objaśniana w formie kazania. Co więcej każdy chrześcijanin bez względu na jego status społeczny i materialny (stan) powinien poświęcać część swojego czasu na codzienną samodzielną lekturę Biblii. Tym samym protestantyzm stał się religią słowa drukowanego [Burkhardt 2009: 73–75]. Te prerogatywy zrodziły pilną potrzebę uprzywilejowania Pisma Świętego w językach narodowych [Delumeau 1986: 32]. Przekłady realizujące zasadę *sola Scriptura* w trosce o wierność słowu Pisma powinny być dokonane z języków oryginalnych w taki sposób, po pierwsze, aby możliwie najwierniej oddać w języku doce-

lowym przekaz oryginalny, co było zresztą troską także tłumaczy przedreformacyjnych [Kwilecka 2003b] i późniejszych kontrreformacyjnych, po drugie, aby tekst przekazu biblijnego w języku docelowym był jasny, nie nasuwał czytelnikowi wątpliwości podczas interpretacji jego znaczenia. Egzegetą sensów zawartych w Biblii miał być bowiem każdy dobry chrześcijanin, a nie wykształcony, specjalnie przygotowywany duchowny. Pierwszym przykładem realizacji tego postulatu jest niemiecki przekład *Nowego Testamentu* Marcina Lutra (1522), którego język bliski jest mowie ludu [Friedenthal 1991: 322–323].

Zapewne także przekładowi Stanisława Murzynowskiego przyświecał taki cel. Dowodem na to może być wykład na temat ortografii polskiej zamieszczony we wstępie do pierwszego tomu *Nowego Testamentu*. Był on bowiem pomyślany tak, by między innymi ułatwić przyswojenie sobie umiejętności czytania przez prostych, niewprawnych odbiorców tekstu biblijnego [Małłek, Peplowski 1974: 33–37; Winiarska-Górska 2014: 102–105]. By ten cel osiągnąć, Stanisław Murzynowski, świetnie wykształcony filolog, w swojej pracy odwoływał się do zdobyczy nowoczesnej humanistycznej krytyki tekstu biblijnego i metod przez nią wypracowanych, wprowadzając do swojej edycji całe instrumentarium naukowego aparatu pomocniczego [Łuczak 2001: 176–178]. Tłumacz sięgnął po grecki *Nowy Testament* w edycji Kolineusza (1534), przyjmując ten tekst za podstawę przekładu. Korzystał on także z innych wersji tekstu źródłowego, a ponadto między innymi z łacińskiego przekładu Erazma z Rotterdamu, z łacińskiej *Wulgaty* i niemieckiego przekładu Marcina Lutra. Dysponował on także dziełem Erazma z Rotterdamu, *Annotationes*, czyli krytycznym komentarzem filologicznym znanych ówczesnie wariantów tekstowych greckiego Nowego Testamentu [Czerniatowicz 1969: 30; Łuczak 2001: 174–175; 2008: 554]. Wszystkie te teksty miały służyć lepszemu zrozumieniu sensów zawartych w tekście oryginału, a tym samym pomóc tłumaczowi w wyborze możliwie najbardziej adekwatnych polskich ekwiwalentów greckich leksemów. Stanisław Murzynowski zdecydował się ujawnić czytelnikowi efekty prowadzonej przez niego w toku tłumaczenia krytyki tekstu źródłowego. Prezentowane są one w formie, po pierwsze (jak już wspomniano) komentarza egzegetyczno-doktrynalnego, zamieszczanego po każdym rozdziale *Ewangelii wedle Mateusza* s., po drugie, glos marginalnych, filologicznych uwag zamieszczonych na marginesie obok tekstu przekładu wszystkich ksiąg nowotestamentowych [Łuczak 2001: 176–178; Sobczykowa 2012: 30]. Tekst nieciągły, marginalny wnosi do przekładu walor intelektualizujący. Jego adresatami zapewne byli nie tyle niewprawni, prości czytelnicy, których uważa miała zapewne skupiać się na tekście głównym, czyli na polskim przekładzie nowotestamentowym, ile teologowie, filologowie, polemici wyznaniowi, wreszcie kaznodzieje (*Nowy Testament* wydany w Królewcu miał służyć w posłudze religijnej sprawowanej w kościołach protestanckich podczas regularnych nabożeństw [Rospond 1949: 42–44]). Marginalia bez wątpienia służyły uwiarygodnieniu przekładu pod względem filologicznym a tym samym i teologicznym [Hawrysz 2011: 105]. Wszelkie bowiem odrębności leksykalne ujawniające się w poszczególnych renesansowych przekładach biblijnych, które mogły być wykorzystywane w ówczesnej polemice wyznaniowej jako argumenty *pro* lub *contra*, wynikały z dążenia do możliwie najwierniejszego, najbardziej adekwatnego przekładu na język polski tekstu wyjściowego – przekazanego w biblijnych językach oryginalnych czy też za pośrednictwem łacińskiej *Wulgaty* [Moszyński 1994; Lisowski: 2008: 89–99; 2009: 51–63; 2010: 432–438, 443–445; Hawrysz 2011: 103]. Co więcej poszczególni tłumacze Biblii na język polski czerpali z rozwiązań swoich poprzedników, i to bez względu na

denominację wyznaniową środowiska, w którym przekład powstał [Winiarska-Górska 2009a; 2009b; Lisowski 2010: 159–240; Hawrysz 2011: 110–111].

Przekaz biblijny Nowego Testamentu w przekładzie Stanisława Murzynowskiego składa się zatem w wypadku *Ewangelii wedle Mateusza ś.* z trzech, w wypadku pozostałych ksiąg z dwu komplementarnych tekstów. Tekstem nadrzędnym jest oczywiście sam przekład ksiąg biblijnych. Komentarze zamieszczone po kolejnych rozdziałach *Ewangelii wedle Mateusza ś.* powiązane są z tekstem nadrzędnym na zasadzie topicznej. Są one bowiem uwzględniającą sensy zawarte w analizowanym rozdziale wykładnią egzegetyczno-doktrynalną przekazu biblijnego. Właśnie one przede wszystkim stały się przedmiotem wnikliwej analizy, zmierzającej do rekonstrukcji cech charakterystycznych polszczyzny naukowej doby renesansu [Sobczykowa 2012: 30]. Natomiast marginalia to tekst paralelny wobec tekstu nadrzędnego, nieciągły, pozostający w ścisłym związku z konkretnymi miejscami biblijnymi, czasem odsyłający do innych miejsc biblijnych. Te powiązania uwag marginalnych z tekstem nadrzędnym sygnalizowane są za pomocą niewerbalnych znaków graficznych o charakterze odsyłaczowym, wprowadzanym do tekstu nadrzędnego. Znaki te rozbijają ciągłość tekstu nadrzędnego wizualnie. W tym tkwi ich charakter delimitacyjny. Z drugiej strony jednak są one sygnałem polaryzacji semantyczno-leksykalnej tekstu nadrzędnego, z której sobie zdawał sprawę tłumacz i którą dzielił się z czytelnikiem. W tym sensie są one wykładnikami intelektualizacji tekstu. Te niewerbalne znaki są przedmiotem prezentowanej tu analizy, której podstawą jest wydanie dwutomowe *Nowego Testamentu* z 1551 i 1552 roku.

Zastosowane przez Stanisława Murzynowskiego znaki delimitacyjno-semantyczne zdefiniowane zostały we wstępie poprzedzającym tekst przekładu w tomie pierwszym edycji. Tłumacz tekstu biblijnego, który oryginalnie utwalony został w języku greckim, w języku do pewnego stopnia systemowo różniącym się od polszczyzny, doskonale zdawał sobie sprawę, że w dążeniu do możliwie największej zgodności polskiego przekładu z tekstem oryginalnym skazany jest na kompromisy. Sam tak o tym pisze w *Wykładzie znaków, które się między tekstem abo na stronach przy tekście znajdują*¹: „Aby słowo pańskie było od inszych czytane tak, jako samo w sobie jest językiem greckiem napisane, oznaczylichmy to pewnemi znaki, co by się w przełożeniu jego na język polski od greckiego odstrzelało, jako to musiało być prze insze własności języka greckiego a insze polskiego”.

Znaki stosowane przez tłumacza w tekście nadrzędnym są graficznym wykładnikiem świadomości i kompetencji językowej Stanisława Murzynowskiego jako tłumacza tekstu biblijnego. Najogólniej pełnią one następujące funkcje: wskazują na odstępstwa polskiego przekładu od tekstu oryginału wynikające z różnic systemowo-semantycznych między językiem greckim a polskim, sygnalizują polaryzację semantyczno-leksykalną przekazu biblijnego w języku polskim ujawniającą się na skutek krytycznej postawy tłumacza-filologa wobec tekstu wyjściowego.

Wymogi systemowe bądź semantyczne języka polskiego zmuszają niekiedy tłumacza do wprowadzenia słowa dodatkowego, nie poświadczonego w oryginale. Słowo dodane sygnalizowane jest znakiem: ^L; bądź częściej ujmowane jest tymi znakami: ^L LEKSEM

¹ Cytaty z *Nowego Testamentu* w przekładzie Stanisława Murzynowskiego przytaczam za wydaniem fototypicznym [Murzynowski 2007; 2008]. Ich pisownię modyfikuję do standardu edycji tekstów staropolskich typu B [Górski 1955].

┘. Tak sam Stanisław Murzynowski o tym pisze: „Potym też niektóre w tekście słowa są takimi ┘┘ znaki ogrodzone, a znaczą nam, że cokolwiek jest między temi to znaki (abo choć po jednym tak ┘ postawionym), to się w greckim tekście nie znajduje, ale jest przydano abo czyniąc dosyć językowi polskiemu, abo dla lepszego rzeczy wyrozumienia”. Np. Dz 8, 30² *A Philip, przybieżawszy, usłyszał go. A on cie Isajasza proroka. I rzekł ┘ mu ┘: Rozumiesz, co cieszą?*; Rz 10, 20 *Jestem należon od tych, którzy mię nie szukali. Sstałem się jawnym tym, którzy się ┘ o ┘ mnie nie pytali*; Fp 1, 22 *A jeśli ┘ by mi się dostało ┘ żyć wiele, toby mi owocem uczynku było*. Ten typ znaków pojawia się wyłącznie w tekście nadrzędnym. Nie odsyła do marginaliów. Zauważmy, że tłumacz nie stosuje amplifikacji (we właściwym retorycznym rozumieniu tego terminu) jak to miało miejsce w wypadku niektórych przedreformacyjnych polskich przekładów biblijnych³. Rozszerzenia leksykalne Stanisława Murzynowskiego mają charakter wyłącznie systemowo-semantyczny.

Z kolei pominięcie greckiego słowa w polskim przekładzie tłumacz sygnalizuje znakiem: ♣, który odsyła czytelnika tekstu nadrzędnego do glosy marginalnej. Stanisław Murzynowski pisze: „Tak też podczas gdzie ten ♣ znak ujrzymy, najdzie się jakie słowo opuszczone w tekście, a przydane na stronie pod tymże ♣ znakiem; A to gdy się w naszym języku nie stosowało ani się potrzebne zdało”. Np. Mk 6, 11 *A ktorzybykolwiek was nie przyjęli ani usłuchali ♣ [marg. was], wyszedwszy zonąd wybijcie proch, który jest pod nogami waszemi [...]*; 1Kor 9, 15 *A nie pisałemci wam tych rzeczy, aby się ♣ [marg. we abo na] mnie także działo [...]*; Dz 10, 17 *A gdy Piotr sam w sobie wątpił, co by to było za widzenie, ktore widział. ♣ [marg. A] Oto mężowie posłani od Korneliusza, dopytawszy się domu Simonowego, stanęli u drzwi [...]*. Symplifikacja w tekście *Nowego Testamentu* ma charakter systemowo-semantyczny i niekiedy, jak w ostatnim przytoczonym tu przykładzie, stylistyczny. Tłumacz nie oznacza pominięcia greckich rodzajników.

Stanisław Murzynowski sygnalizuje w tekście przekładu, że wprowadzony doń polski ekwiwalent jest jednym z możliwych wariantów realizujących znaczenie leksemu oryginalnego, przywołanym w tekście przekładu ze względu na kontekst semantyczny, w jakim się

² Tekst przekładu *Nowego Testamentu* nie ma numeracji wersetów biblijnych. Przytaczane tu numery wersetów rekonstruowane są na podstawie porównania tłumaczenia Stanisława Murzynowskiego z przekładem *Biblii brzeskiej* [Biblia brzeska 2001].

³ Amplifikacja, często przybierająca formę szeregu wyrazowego (synonimicznego), jest cechą zwłaszcza najstarszych polskich przekładów biblijnych. Była ona powiązana z ówczesną techniką tłumaczeniową, mającą na celu przybliżenie, uaktualnienie polskiemu odbiorcy tekstu biblijnego i była refleksem charakterystycznego dla manuskryptów głosowania trudniejszych miejsc tekstu. Jako przykład jej zastosowania może służyć *Żołtarz* Walentego Wróbla, który jest „typowym na naszym gruncie przykładem tłumaczenia swobodnego, oddającego wiernie myśl oryginału za pomocą własnych środków językowo-stylistycznych, z wprowadzeniem licznych objaśnień i komentarzy, ułatwiających zrozumienie sensu, przy zastosowaniu specjalnej techniki przekładowej, mającej na celu dostosowanie tłumaczenia do potrzeb konkretnego odbiorcy [...]” [Kwilecka 2003a: 148]. Amplifikacja występuje także w pierwszym wydaniu *Biblii* Leopolda z 1561 r. Zwraca na to uwagę Elżbieta Belcarzowa: „In der Erstausgabe fällt die Vielzahl der Glossen auf, die Übertragung eines lateinischen Ausdrucks durch zwei Synonyme polnische. In der Zwietausgabe sind die Synonymverbindungen durch Weglassen eines Synonyms oder durch Ersetzen beider Synonyme durch ein drittes Synonym, wenn auch nicht immer in konsequenter Weise, beseitigt [Belcarzowa 1988: 38]. Danuta Bieńkowska zwraca uwagę na to, że szeregi wyrazowe w *Biblii* Leopolda są nie tylko dowodem zmagania się tłumacza z materią językową, ale mogą być one interpretowane jako środek służący zwiększaniu komunikatywności i ekspresji przekładu poprzez odejście od dosłowności w stosunku do oryginału albo poprzez wprowadzanie polskich synonimów, czasem zaczerpniętych z polszczyzny potocznej w miejsce leksemów o zabarwieniu archaicznym [Bieńkowska 1994: 16-17].

ono znajduje: „Gdy tedy ujrzymy które słowo albo słowa położone między gwiazdeczką taką * a między tym ↓ znamieniem (abo choć i przez niego) tam rozumiemy, że to słowo abo ty słowa mogą się niejako inaczej wykladać niż w tekście jest. Który to inakszy wykład jest tudzież na margines tamże przy tekście napisany i drugą gwiazdeczką oznaczony”. Np. J 3, 30 *To wesele moje jestci wypełnione. Onci musi rość, a ja *schodzić* [marg. *podleć abo umniejszać się]; Mt 3, 10 *A jużci i siekiera *u korzenia drzew leży* ↓ [marg. *na korzeń abo macicę drzew złożona jest]; Mk 9, 5 *A uczynimy tu trzy *namioty* ↓ [marg. *chłodniki abo przybytki]; 1Kor 9, 10 *Abowiem dla nas napisano jest, iż ma *za nadzieją* ↓ [marg. *w nadziei] *orać ten, który orze, i ten, który *wykrusza* ↓ [marg. *młoci]. Przyjąć należy, że podstawienie leksykalne użyte w tekście głównym polskiego przekładu Stanisław Murzynowski przyjmował za najbardziej adekwatne.

Głosę marginalną może zamykać znak sygnalizujący, że wariant leksykalno-semantyczny przytoczony w głosie jest tłumaczeniem dosłownym greckiego leksemu. Jego wystąpienie ma charakter fakultatywny, bowiem pomijany jest, gdy na marginesie brakuje miejsca na jego wstawienie. Tak to objaśnia Stanisław Murzynowski: „Przy którym jesliby się znajdowała figura taka: σ, będziem wiedzieli, że tak słowa greckie brzmią, jako ten to drugi wykład przy tekście napisany znać dawa. Co też podczas bywa, choć się gdzie ten σ znak nie najduje, bo go drugdzie nie było gdzie wstawić”. Np. Dz 11, 10 *A głos mi odpowiedział z nieba po wtore: Cokolwiek Bóg czystem uczynił, tego ty nie zow’ pospolitem. A to się sstało po trzykroć. I są zasię wszystkie rzeczy do nieba *wciągnione* [marg. *odjęte abo odtargnione σ]; Hbr 12, 1 *I my więc tedy tak wielki obłok świadków około siebie mając *otoczony* ↓ [marg. *położony σ] *wszelaki ciężar i grzech, *ktory się mocnie przypoił* [marg. *dobrze około mocnie stojący σ], *odłożywszy [...]; Ap 18, 20 Weselcie się nad nim niebo i święci apostołowie i prorocy, że pan *wziął nad nią pomstę sądu waszego* ↓ [marg. *oszczędził z niej sąd wasz σ].

Ponadto niekiedy glosa marginalna może być oznaczona znakiem sygnalizującym, że grecki leksem, który nie jest tłumaczony dosłownie, występuje w dalszym ciągu rozdziału, i że w każdym następnym przypadku będzie on przekładany na język polski tak jak w tym konkretnym miejscu biblijnym, co nie będzie już więcej sygnalizowane: „Tamże przy tym wykładzie inszym postronnym, gdzie się najdzie znak oto ten ♀, będzie nam znaczył, że się w tymże cap[itulum] najduje tóż słowo (abo maluczko odmienione), które by kto mógł inaczej wykladać jako i to drugie niż w tekście wyłożono stoi”. Np. 1J, 2, 18: *Dziatki, ostatecznać jest godzina i jakoście słyszeli że *Antichristus* ↓ [marg. przeciwnik Christusów σ♀] *idzie. I teraści się wiele Antichristami* [brak odesłania do glosy marginalnej] *sstało, skąd znamy, iż jest ostatnia godzina [...]; Łk 1, 32 Tenci będzie wielkim i będzie *zwan* ↓ [marg. *wezwan ♀] *synem nawyszego [...]* => Łk 1, 59–60 *Przyszli obrzezywać dziecię i zwali* [brak odesłania do glosy marginalnej] *je imieniem ojca jego Zachariaszem. *Lecz* ↓ [marg. *I σ] *matka je°, odpowiadając, rzekła: *Żadną miarą* ↓ [marg. Nie σ], *ale będzie zwan* [brak odesłania do glosy marginalnej] *Janem [...]; Mk 8, 8 [...]* *nabrali siedm’ koszy *ułomkow* ↓ [marg. *odrobin abo okruszków ♀], *ktore zbywały [...]*. => Mk 8, 18 *Gdym pięcioro chleba rozłamał między pięć tysięcy ludu, wieleście koszy pełnych ułomków* [brak odesłania do glosy marginalnej] *nabrali?*

W wypadku, gdy tekst wyjściowy, będący podstawą przekładu, nie uwzględnia lekcji, które odnaleźć można w innych wariantach tekstu oryginalnego, a tłumacz decyduje się tę odmiankę wprowadzić do polskiego przekładu, fakt ten jest sygnalizowany odpowiednim

znakiem: „Gdzie zaś na marginem abo w tekście krzyżyk † [...] potrafiem, tam pod krzyżykiem czytamy na brzegu, co by się zdało w greckim tekście być opuszczonego [...]”. Np. Mt 1, 11 *Z Amosa poszedł Josiasz. Z Josiasza poszedł †* [marg. *Joakim. Z Joakima poszedł*; To niektóre egzemplarze wedle 4Reg 23 przydają] *Jechoniasz i bracia jego* [...].

Na marginesie czytelnik odnajdzie także komentarze o charakterze filologiczno-egzegetycznym. Punktem wyjścia do ich zamieszczenia jest leksem lub fraza w tekście nadrzędnym, które mogą się wydać nie w pełni zrozumiałe dla polskiego czytelnika ze względów kulturowych, lingwistycznych lub budzić mogą one jego wątpliwości ze względów doktrynalnych. Bywa też, że tego typu marginalia odsyłają czytelnika do innego miejsca biblijnego. Stanisław Murzynowski odesłanie do takiej glosy komentującej oznacza w tekście nadrzędnym wielką literą alfabetu łacińskiego, powtarzając ją na marginesie: „Gdzie zaś na marginem abo w tekście [...] którą s takich literek ^{ABCDEF} potrafiem, tam [...] pod literką wykład abo co takiego na ony słowa tekstowe / przy których też litera stoi / którą na stronie widzimy”. Np. Łk 1, 69 *I wystawił nam _F róg zbawienia w domu Dawida, sługi swego*. [marg. _F *Zwierzęta rogate jedyną obronę w rogach mają. A my ufamy w panu Christusie, panie naszym, którym jeśli się nie obronimy, musim nieprzyjacielowi naszemu tył podać i już nas może przepiecinnie jako insze zwierzęta z tyłu drapać, dogoniwszy, i potem umorzyć, jeśli się zaś z rogiem naszym, to jest z panem Christusem nań nie obrociemy. A od zwierzęcych rogów, ile się zda, Pismo Święte zowie jakie zacne krole abo głowy jakich państw *rogami*. Jakiem krolem niezwyctężonem jest między ludem swoim pan Jesus Christus.]; J 3, 18 *Kto wierzy weń, *tego _A nie sądzą [↓]* [marg. **nie potępiąją*], *a kto nie wierzy już osądzon jest, a to iż nie wierzył w imię jedynego syna bożego*. [marg. _A *Nie potępiąją*. Tak czta niektórzy, ale nie potrzeba od brzmienia słów greckich odstępować. Ale owszem też to wielka wiernych chrześcijanów pociecha, że ich nie tylko nie potępią, ale iż i sądzić nie będą, jako którzy by nie uwierzyli, już są osądzeni. A co pan mówi, że go ociec nie posłał sądzić, to jako mówi *posłał*, tak się rozumie o przyściu w cieie śmiertelnem; bo tam iście nie aby sądzić, ale żeby odkupił jest posłań. Potem przyjdzie sądzić ostatecznie, skąd też w 5 cap. mówi, że mu wszystek sąd jest od ojca dan.]; Mk 6, 35–36 *Mieście _L to [↓] jestci puste a czas już wielki _L jest [↓]. Odpraw' je, aby szedwszy do okolicznych _B folwarków i wsi, chlebow sobie nakupili*. [marg. _B *Słowo greckie właśnie role znaczy, wszakże i domy abo folwarki na jakiej dziedzinie tak zową, co niektórzy wioskami wykładają; jako też co tu wsią zowiemy, drudzy miasteczkiem mianują]; Mk 6, 8 *I rozkazał im, aby nic nie brali na drogę, wyjąwszy _A laskę tylko*ani [↓]* [marg. *nie σ ♀*] *mantyki, ani chleba, ani w trzos miedzi, ale żeby się w szkornie obuwali, a we dwie się suknie nie oblóczyli*. [marg. _A *Aby się tu między Ewangelistami niezgoda nie zdała, widzmy, że pan uczniom skorzeń na drogę nie zakazał i także też ani laski, co się tycze pośpiechu w drodze, ale zakazał laski, którą by się bronić mieli, a botów rozkoszniejszych, których w domu używali, u których, aby tym lekczejsze były, nie bywało cholew, ale miasto nich pasy abo rzemienie ku górze szły, które do nogi przywieszowali. Co Jan Chrzciel Mar. 1 znać niejako dawa o rzemieniu botów pańskich mówiąc.]; Mk 1, 4 **Jest chrzcit [↓]* [marg. *był chrzczący σ*] *na puszczy i *przepowieda[↓]* [marg. *przepowiadający σ*] *chrzest _A upamiętania ku grzechów przepuszczeniu*. [marg. _A *O słowie pokuty czytaj Mat. kartę 9., a o chrzcie 10.]; Mt 9, 10 [...] oto wiele _B *cełników [↓]* [marg. *mytników abo wyborców*], *przyszedwszy, siadło za stół pospołu z Jesusem i uczniami jego* [marg. _B *Przecz się ich strzegli przy piątem cap. jest powiedziano*]. Niekiedy tego typu komentarz ze względu na***

jego nieprzeciętną objętość umieszczany jest nie na marginesie, a pod tekstem nadrzędnym, np. Mk 11,9.

Zastosowane przez Stanisława Murzynowskiego w *Nowym Testamencie* (1551, 1552) znaki delimitacyjno-semantyczne są niewerbalnymi wykładnikami współdzielonych z czytelnikiem kategorii poznawczych wykorzystywanych przez tłumacza w jego pracy przekładowej. Znalazły się tu, po pierwsze, znaki wskazujące na krytyczne podejście do tekstu źródłowego (greckiego wraz z jego wariantami oraz jego przekładów na inne języki), charakteryzujące kompetencje filologiczne tłumacza: 1) * J – zespół znaków oznaczający, że użycie w tekście przekładu danego leksemu nie jest dosłowne, często uzasadnione jest kontekstem semantycznym; 2) † – znak symbolizujący wprowadzenie do polskiego przekładu odmianki tekstu niepoświadczonej w wykorzystywanym tekście źródłowym; 3) σ – znak przekładu dosłownego; 4) ♀ – znak informujący, że polski ekwiwalent greckiego leksemu przywołany w tym konkretnym miejscu biblijnym będzie przywoływany w kolejnych miejscach biblijnych danego rozdziału, w których występuje ten grecki leksem, już bez komentarza; po drugie, znaki charakteryzujące kompetencje egzegetyczne i biblistyczne tłumacza: wielkie litery alfabetu łacińskiego, np. _{ABC}; po trzecie, znaki charakteryzujące kompetencje lingwistyczno-komparatystyczne tłumacza: 1) L J – zespół znaków informujący o wstawieniu do tekstu przekładu słowa nieobecnego w oryginale, co motywowane jest tylko i wyłącznie właściwościami systemowo-semantycznymi polszczyzny; 2) ♣ – znak pominięcia w polskim przekładzie słowa obecnego w oryginale, motywowane właściwościami systemowo-semantycznymi bądź względami stylistycznymi.

Tekst rękopiśmienny interpretuje się jako zdarzenie towarzyszące oralnej aktywności intelektualnej [Ong 1992: 169]. Czytelnik manuskryptu (umiejący czytać i pisać⁴) mógł stać się jego współautorem jako jego glosator. Taką rolę, świadomie lub nie, mógł odegrać także kopista manuskryptu. Tekst drukowany jest przestrzenią zamkniętą, precyzyjnie lokującą słowo. Czytelnik tekstu drukowanego staje przed dziełem skończonym, staje się wyłącznie jego indywidualnym odbiorcą [Ong 1992: 178]. *Nowy Testament* w przekładzie Stanisława Murzynowskiego w pełni odzwierciedla tę nową relację między tekstem a jego użytkownikiem. Jego część zasadnicza zawierająca przekaz biblijny po polsku składa się z tekstu nadrzędnego, którym jest przekład *Nowego Testamentu* na język polski oraz z nieciągłego tekstu podporządkowanego, jakim są marginalia⁵. Analizowane tu znaki są wizualnymi wykładnikami relacji, jakie zachodzą między tymi dwoma zamkniętymi porządkami tekstów, a także tekstami zewnętrznymi wobec tego dwutomowego druku. Na relację między tekstem nadrzędnym a głosem marginalną, w której znajduje się wyrażone *implicite* lub *explicite* odwołanie do tekstu oryginału lub innych tekstów zewnętrznych, wskazując następujące znaki lub ich zespoły: 1) tekst nadrzędny: * J => glosa marginalna: *; 2) tekst nadrzędny: † => glosa marginalna: †; 3) tekst nadrzędny: _{ABC...} => glosa marginalna (wyjątkowo też glosa pod tekstem nadrzędnym): _{ABC...}; 4) tekst nadrzędny: ♣ => glosa marginalna: ♣. Relacja między głosem marginalną a tekstem nadrzędnym (bez precyzowania miejsca biblijnego lub z jego przybliżonym wskazaniem⁶) wyrażana jest znakami: 1) ♀; 2) _{AB}

⁴ Czytanie i pisanie w średniowieczu były traktowane jako dwie różne umiejętności [Burke 1998: 121].

⁵ *Ewangelia wedle Mateusza* ś. ponadto zaopatrzona została w komentarze następujące po każdym rozdziale, które jednakże nie są łączone z tekstem zasadniczym analizowanymi tu znakami.

⁶ Przypomnijmy, w tekście biblijnym wówczas nie zastosowano jeszcze numeracji wersów.

Na relację między tekstem nadrzędnym a tekstem oryginalnym wskazuje zespół znaków: $\lfloor \rfloor$. Znaki te zatem porządkują wizualnie przestrzeń tekstu drukowanego, ułatwiając czytelnikowi jego percepcję, są także niewerbalnymi wykładnikami, relacji intertekstualnych, nawiązań do tekstów zewnętrznych, współtworzących ówczesne uniwersum wiedzy. W tym sensie intelektualizują polszczyznę dzieła Stanisława Murzynowskiego.

Bibliografia

Teksty źródłowe:

- Biblia brzeska* (1563), 2001, *Brester Bibel 1563*, t. 1–2, opr. H. Rothe, F. Scholz, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich.
- Murzynowski S., 2007, *Des Neuen Testamentes*, t. 1: *Die vier heiligen Evangelien des Matthäus, Marcus, Lucas und Johannes / aus dem Griechischen in die Polnische Sprache übertragen und mit einer kurzen Auslegung erklärt von Stanisław Murzynowski*, opr. H. Rothe, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich.
- Murzynowski S., 2008, *Des Neuen Testamentes*, t. 2: *Geschichte und Briefe der Apostel / aus dem Griechischen in die Polnische Sprache übertragen und mit einer kurzen Auslegung erklärt von Stanisław Murzynowski*, opr. H. Rothe; kom. A. Łuczak, H. Rothe, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich.

Opracowania:

- Belcarzowa E., 1988, *Charakteristik des Wortschatzes der Leopolita*, [w:] *Leopolita. Faksimile der Ausgabe Krakau 1561*, opr. R. Olesch, H. Rothe, t. 2: *Kommentar*, Paderborn – München – Wien – Zürich, s. 25–73.
- Bieńkowska D., 1994, *Szeregi wyrazowe w przekładzie Biblii Leopolity. (Z problemów kształtowania się synonimii staropolskiej)*, „Rozprawy Komisji Językowej Łódzkiego Towarzystwa Naukowego” 39, s. 5–17.
- Burke J., 1998, *Osiem stopni milczenia, czyli jak zmienialiśmy świat*, przeł. K. Środa, Świat Książki, Warszawa.
- Burkhardt J., 2009, *Stulecie reformacji w Niemczech (1517–1617). Między rewolucją medialną a przełomem instytucjonalnym*, przeł. J. Górny, Warszawa.
- Czerniatowicz J., 1969, *Niektóre problemy naukowe grecożyty w pracach biblistów polskich XVI i XVII wieku*, Wrocław.
- Delumeau J., 1986, *Reformy chrześcijaństwa w XVI i XVII wieku*, t. 1: *Narodziny i rozwój Reformy protestanckiej*, przeł. J. M. Kłoczowski, Warszawa.
- Frick D.A., 1989, *Polish Sacred Philology in the Reformation and Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551–1632)*, University of California Publications, “Modern Philology” 123, Berkeley.
- Friedenthal R., 1991, *Marcin Luter. Jego życie i czasy*, przeł. Cz. Tarnogórski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Górski K., 1955, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt, przykłady oprac.* J. Woronczak, red. M.R. Mayenowa, Z. Florczak, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Wrocław.
- Hawrysz M., 2011, *Problemy tłumaczenia Nowego Testamentu w świetle metajęzykowych uwag Marcina Czechowica*, [w:] *Naród. Religia. Język*, red. A. Ceglińska-Gajda, Łódź, s. 99–116.
- Kossowska M., 1968, *Biblia w języku polskim*, t. 1, Poznań.

- Kwilecka I., 2003a, *O swobodnych średniowiecznych przekładach biblijnych (na przykładzie tłumaczeń francuskich, czeskich i polskich)*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań, s. 139–150.
- Kwilecka I., 2003b, *Staropolskie przekłady Biblii i ich związki z biblistyką europejską. Zarys problematyki*, [w:] eadem, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań, s. 209–230.
- Lisowski T., 2008, *Miedzy doktryną a wiernością przekładu. Grecki leksem εκκλησία i jego polskie ekwiwalenty w protestanckich tłumaczeniach Nowego Testamentu z XVI i XVII w.*, [w:] *Język doświadczenia religijnego*, t. 1, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin, s. 285–298.
- Lisowski T., 2009, *Surrexit Dominus vere! Jak leksykalnie prawdę o zmartwychwstaniu wyraża Biblia brzeska (1563), Biblia Jakuba Wujka (1599) i Biblia gdańska (1632)?*, [w:] *Język. Religia. Tożsamość*, t. 3, red. G. Cyran, E. Skorupska-Raczyńska, Gorzów Wielkopolski, s. 51–63.
- Lisowski T., 2010, *Sola Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym. Ujęcie kwantytatywno-dystrybucyjne*, Wydawnictwo Rys, Poznań.
- Łuczak A., 2001, *Najstarszy polski drukowany przekład Nowego testamentu pióra Stanisława Murzynowskiego (1551–1553)*, [w:] *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*, „Zielonogórskie Studia Łużyckie” 3, red. T. Jaworski, W. Pyżewicz, Zielona Góra, s. 171–182.
- Łuczak A., 2008, *Das Neue Testament des Stanisław Murzynowski: Zum Verhältnis von Übersetzung und griechischem Original*, [w:] *Des Neuen Testaments Zweiter und letzter Teil: Geschichte und Briefe der Apostel aus dem Griechischen in die Polnische Sprache übertragen und mit einer kurzen Auslegung erklärt von Stanisław Murzynowski*, in *Königsberg in Preussen im Monat September 1552*, opr. H. Rothe, Paderborn – München – Wien – Zürich, s. 435–570.
- Małłek J., 2001, *Stanisław Murzynowski, tłumacz Nowego Testamentu, pisarz religijny, osjandrysta, „servulus et clientulus” księcia Albrechta Pruskiego*, [w:] *Nowy Testament w dziejach i kulturze Europy. 450 rocznica przekładu Nowego testamentu przez Mikołaja Jakubicę na język dolnołużycki*, „Zielonogórskie Studia Łużyckie” 3, red. T. Jaworski, W. Pyżewicz, Zielona Góra, s. 161–169.
- Małłek J., Peplowski F., 1974, *Wstęp do: Stanisław Murzynowski, Historia żałosna a straszliwa o Franciszku Spierze oraz Ortografia polska*, oprac. J. Małłek, F. Peplowski, Wydawnictwo Pojezierze, Olsztyn, s. 5–67.
- Moszyński L., 1944, *Zur Sprache der Bibelübersetzung Szymon Budny von 1572*, [w:] Simon Budny, *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza*, t. 2, opr. H. Rothe, F. Scholz, Ferdinand Schöningh, Paderborn – München – Wien – Zürich, Paderborn, s. 351–414.
- Ong W. J., 1992, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*, przeł. J. Japola, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Rospond S., 1949, *Studia nad językiem polskim XVI wieku (Jan Seklucjan, Stanisław Murzynowski, Jan Sandecki-Malecki, Grzegorz Orszak)*, Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, Wrocław.
- Sobczykowa J., 2012, *O naukowej polszczyźnie humanistycznej złotego wieku. Wujek – Budny – Murzynowski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Winiarska-Górska I., 2009a, *Język, styl i kulturowa rola szesnastowiecznych protestanckich przekładów Nowego Testamentu na język polski: między nowatorstwem a tradycją*, [w:] *Polszczyzna biblijna – między tradycją a współczesnością*, t. 1, Tarnów, s. 279–312.
- Winiarska-Górska I., 2009b, *Szesnastowiecznych tłumaczy Biblii dialog z tradycją*, „Poradnik Językowy”, z. 5, s. 51–81.
- Winiarska-Górska I., 2014, *Ortografia polska Stanisława Murzynowskiego*, „Poradnik Językowy” z. 7, s. 102–109.

TOMASZ LISOWSKI

**The delimitation, semantic and graphic expressions of the Renaissance review
of the New Testament (1551, 1552) translated by Stanisław Murzynowski**

Summary

Nowy Testament (The New Testament) translated by Stanisław Murzynowski was published in Königsberg (Królewiec) in East Prussia in 1551 (part one) and in 1552 (part two). It was the first Polish translation of the New Testament (and the Bible in general) delivered in line with the Protestant *sola Scriptura* doctrine from Greek, the source language. In his endeavour to faithfully (precisely) reflect the sense of the original in the Polish language, the translator subjected the text to a philological review.

The effects of his considerations are made available to the readers and introduced to the translation of the Bible by means of a system of graphic devices which delimit the text and add an intellectual aspect to it. In most general terms, the devices indicate when the Polish translation departs from the Greek original as a result of the system and semantic differences between the two languages; they pinpoint the semantic and lexical polarization of the Polish translation of the biblical message as a result of the translator-cum-philologist's critical approach to the original text.

As a printed text, *Nowy Testament* translated by Stanisław Murzynowski represents a closed work with precisely selected wording. Its core part containing the New Testament message in Polish consists of the primary text i.e. the translation of the New Testament into the Polish language and an intermittent subordinate part dedicated to the marginalia.

The delimitation and semantic devices introduce visual order to the printed text, fostering the reader's perception; they are also non-verbal expressions of the inter-textual relations and references to external texts which contributed to the then universe of knowledge. Therefore, the devices provide an intellectual aspect to the Polish language offered by Stanisław Murzynowski.

Keywords: Polish Biblical translations, Renaissance sacred philology, graphic expressions of the intertextuality